

QARAQALPAQ QAARMANLIQ DASTANLARI TILINDE SINONIM FRAZELOGIZMLERDIN QOLLANILIW

A.Qutibaeva – *tayanish doktorant*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so'zlar: frazeologizm, semantika, variant, dominant, sinonim.

Ключевые слова: фразеологизм, семантика, вариант, доминанта, синоним.

Key words: phraseologism, semantics, variant, dominant, synonym.

Kirisiw. Qaraqalpaq tilinde sinonimler óz aldına qollanılutǵın jeke sózler arqalı ǵana emes, bir pútin mánini bildiretuǵın, quramı turaqlı sóz dizbekleri arqalı da beriledi.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerge qanshelli bay bolsa, frazeologiyalıq sinonimlerge de sonshelli bay. Biraq olar ózleriniń stillik mánilik ózgesheliklerin saqlap otıradı.

Ádebiyatlarga sholw. Tildegi sinonimler jeke sóz túrinde de, turaqlı sóz dizbegi túrinde de ushrasadı. Frazeologizmlerdegi sinonim hám variantlılıq belgilerin dáslep V.N.Teliya [1] izertledi. Túrkiy tilleri boyınsha dáslep Sh.W.Raxmatullaev [2] izertlegen bolsa, qazaq tili boyınsha I.Keńesbaev [3], Á.Bolǵanbay ulı hám G.Qaly ulı [4], qaraqalpaq tili boyınsha J.Eshbaev [5], G.Aynazarova [6], A.Pirniyazova [7], B.Yusupova [8] sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerinde jan-jaqlama izertlengen.

Talqılaw. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri arqalı jasalǵan sinonimlerdi, tiykarınan, eki topaǵa bólip qaraǵan durıs. Birinshisi – frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bir-biri menen óz ara mániles keliwi nátiyjesinde payda bolǵan sinonimler. Ekinshisi – frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jeke sózler menen mánilik jaǵınan sáykes keliwi nátiyjesinde payda bolǵan sinonimler. Yaǵnıy qaraqalpaq tilinde sinonimler birde frazeologiyalıq sóz dizbeginiń jeke sóz benen sinonimles bolıp keliwi arqalı jasalsa, birde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń óz ara sinonimles bolıp keliwi nátiyjesinde qalıpleseidi.

Mánileri jaǵınan jaqın bolıp keliw arqalı frazeologiyalıq sóz dizbekleri óz ara sinonimlik qarım-qatnasta jumaladı. Bunday jaǵdayda mánileri jaqın birqansha sózlerdiń bir sinonimlik dizbek qurawı sıyaqlı frazeologiyalıq dizbeklerdiń ekewi yamasa birneshe birigip kelip, bir sinonimlik qatar dúzedi. Mısalı: Tayǵa tańba basqanday – soqırǵa tayaq uslatqanday.

Bunda bir sinonimlik qatarǵa birneshe frazeologiyalıq sóz dizbekleri birigip kelip, anıq, belgili degen mánini bildiredi. Sonıń menen birge, bul sinonim frazeologiyalıq dizbekleri dım anıq, oǵada belgili, anıqtıń anıǵı degen ekspressivlik mánige de iye boladı.

Olla-billa – quda ursın frazeologiyalıq dizbekleri sóz beriw, júzi solıw – ǵamǵa tolıw – júregine túsiw frazeologiyalıq dizbekleri qayǵıǵa batıw mánilerin bildire kelip, hár biri hár qıylı sinonimlik qatar quraydı.

Qaraqalpaq xalıq dástanları tilinde frazeologiyalıq sinonimler kóp ushırasadı. Bunnan biz dástan tiliniń qanshelli bay ekenligin kóre alamız. «Alpamıs» dástanı tilinde óz ara sinonimles frazeologiyalıq dizbekler qatar jumala kelip, bayanlanıp atırǵan zat, is, hádiyseniń hár túrli qasıyetin jan-jaqılı kórkemlep súwretlew ushın qollanıladı. Mısalı: Shopanlar qızdıń reńkin kórip, qolınan bergen ayran-shalabın ishe almay *esi ketip, ańın aldırıp*, zordan shıqtı maydangá [12:10].

Bir sinonimlik qatarǵa kiretuǵın frazeologiyalıq dizbekler jaqın máni bildirip, bir-birinen qosımsha ekspressivli boyawı menen stilistikalıq mánisi jaǵınan ajratıladı. Bul sinonimlerdiń qollanılıwı túwralı aytıp

ótetuǵın bolsaq N.M.Shanskiy frazeologiyalıq sinonimlerdiń obyektivli ómir shınlıǵın súwretlew menen bir qatarda óz ara mánilik, grammatikalıq, stilistikalıq jaǵınan ajralıp turatuǵının kórsetedi [9].

Demek óz ara sinonimles frazeologiyalıq sóz dizbekleri bir-birinen hár túrli mánilik, ekspressivlik boyawları arqalı ajralıp turadı. Usıǵan baylanıslı olardıń biriniń bildiretuǵın mánisin ekinshisi anıq sonday etip jetkize almawı múmkin. Mısalı:

1. Sáhár waqtı bolǵanda,
Dúbirlegen ses keldi,
Inińniń *janı seskendi* [12:31].

2. *Ushıp ketti júregim*,
Shoyınday eki bilegi,
Qaraǵan waqta Tayshıxan,
Qaltırıp ketti bádenim,
Adamnan qaytar er emes, [12:150].

3. ...Kókamannıń *qanı qaltırıp, eti dirildep, esi ketip*, kózi tıńp, atınıń basın jańa keyinge qarap burdım-aw degen waqta, Alpamıs otırǵan ornınan órre turıp Kókamangá qarap... [12:150].

Qorqıw sózi menen sinonim bolıp kelgen janı seskeniw, qanı qaltırıp, eti dirildep, esi ketip, júregi ushıp ketiw degen frazeologiyalıq sóz dizbeklerin alıp qarasaq, olardıń mánilerinde stillik ayırmashılıqlar bar. Bul jerde «júregi ushıp ketiw» dizbegi janı seskeniw, eti dirildew dizbekleriniń mánisine qaraǵanda júda asırılıp aytılp tur. Al «janı seskendi» frazeologizminiń mánisine qaraǵanda bir gapte qatar berilgen «qanı qaltırıp, eti dirildep, esi ketip» frazeologizmleriniń emociyanal-ekspressivli tásirshenligi kúshli etip berilgen. Demek, bul frazeologizmlerdiń mánileri sáykes kelgeni menen, teń emes, olardıń biriniń ekinshisinen tásirliklik boyawı artıq yamasa kem. Sol sebepli sinonim frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıǵı biriniń ornına ekinshisi qollanıla bermeydi, olardıń hár biriniń qollanılıw ornı bar.

Mısallar keltiremiz:

1. Kelermeken ǵayıp bolǵan jan atam,
Aqsham-kúndiz *eki kózim jollarda* [12:151].

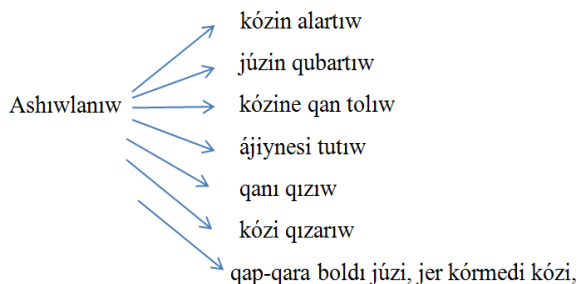
2. Edigeniń jolına qarap, jetimin baǵıp zar jılap, músapirshilik penen otıra berdi [13:224].

3. – Mańlayı qara, gáp shashpa, ǵalawat qılma, qızdıń kewli de, qıyalı da sende eken, künde *jolıńa gırıptar bolıp* júr eken [12:21].

Keltirilgen mısallardaǵı frazeologizmlerdiń barlıǵı kútiw mánisin bildiredi. Kútiw sóziniń mánisin bir neshe frazeologizmler járdeminde bildiriwimiz múmkin. Biraq, olar bir-birinen beretuǵın mánisi, obrazlılıǵı menen ayrılıp turadı. Sonlıqtan da, frazeologiyalıq sinonimler bir mánini bildirgeni menen olardı biriniń ornına birin qollanıp kete beriwge bolmaydı. Akademik V.Vinogradov frazeologizmlerdiń mánisin ekspressivlik sinonim dep ataydı [10].

Adamdar óz ara soylesiw waqtında yamasa jırawlar dástanlardı jırlaw waqtında frazeologizmlerdi aytayın degen ǵapiniń mánisine qaray saylap aladı.

G.Smaǵulova: «mániles frazeologizmlerdiń qatar bası frazeologiyalıq mánige baǵıt beretuǵın tirek sóz (dominant) leksikalıq mániden baslanıwı kerek. Yaǵnıy mániles frazeologizmlerdiń dominant retinde qatar basında ulıwma tirek túsinikke tiykarlangan leksikalıq mání - bir sóz turadı» degen piker bildiredi [11]. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları tilinde ashıwlanıw leksemasınıń mánisin ańlatatuǵın óz ara sinonim frazeologizmlerdi tómendegi kesteden kóriwge boladı:

1. Alartsam kózimdi,
Qubartsam júzimdi,
Darǵazap bolıp kóreyin [12:112].
2. Qan taldı márttiń kózine,
Balanıń júzin jasırdı,
Sabır áyle, kewlim, sabır áyle dep,
Qaytarıp attı ońǵarıp,
Qayta berdi izine [12:82].

3. Adamnıń ájiynesi tutatuǵın attıń atın aytasań, adamnıń qanı qızatuǵın qayaqtaǵı Qarajandı tilińe alasań-aw, óz obalıń ózińe, basın zańǵardı, urıń ballar, – dedi [12:133].

4. Qırıq kúnnen beri aqsham uyqı joq, kúndiz tınım joq, tın uyqıdan qabaǵı qatıp, reńkinen qan qashıp, Alpamıstıń jolına qarap, óler hálge kelgen eken [12:32].

5. Kókaman aytarın aytsa da Alpamıstıń qızarǵan kózinen, qubarǵan júzinen, keyninen gúmanlanıp, ózinen qızbalıq penen aytqan sózinen qorqıp hawlıǵıńqırıp [12:150].

6. Onnan soń Edige turıp hár túgi tebendey shansılıp, mına gápti aytqanda qap-qara boldı júzi, jer kórmedi kózi, qattı ashıwı keldi... [13:15].

Joqarıdaǵı mısallardaǵı frazeologizmlerdiń barlıǵı ashıwlanıw mánisin bildirip tur. Biraq olar bildiretuǵın mánisi emociyalıq-ekspressivlik boyawları hám obrazlılıǵı menen ayrılıp turadı. Olardıń quramı hám strukturası hár qıylı bolǵanı menen óz ara semantikaı jaqın.

1. – Attan túseyin, gellesin keseyin, qanın isheyin, – degen bir qıyal payda boldı [12:91].
2. Dushpan bilip qaǵagórmeń jılawın,
Ashıwlasa qırıp keter bárińdi [12:42].
3. Qaǵıp qalsa bolar edi, janıńdı alıw bizge ılayıq bolmas [13:196].
4. Qılısh urdı, qan tókti,
Shubardıń basın buradı,
Namazlıger waqtında,
Toqsan úyli qullardı,
Tuqım qurt qılıp qıradı [12:176]
5. Ájellisin óltirip,
Kelle kesip,
Qalmaqtı qoyday shıwlatıp,
Ózine jaqın bir dosın,
Ornına patsha qılıptı [12:148].

Joqarıdaǵı mısallarda «óltiriw» leksemasın hár tárepleme kórkemlep, astarlap, oydı obrazlı etip beriwde túrlishe frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Degen menen, olar biriniń ornına biri qollanıwǵa kelmeydi. Sebebi, olar sinonimlik frazeologizmler jańe, semantikalıq jaqtan mánileri jaqın bolǵanı menen hár biri hár túrli ózgesheliklerge iye.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, sinonim frazeologizmler dástan tilinde ózine tán ózgeshelikke iye bolıp, qaharmanlıq obrazlardı ashıp beriwde, olardıń túrli emociyaların kórsetiwde hám belgili bir stillik maqsetlerde ornın qollanılǵan. Leksikalıq sinonimler tildiń leksikalıq quramın bayıtıwǵa xızmet etetuǵın bolsa, frazeologiyalıq sinonimler tilde pikirdiń tásirliǵin arttırıp beriwge xızmet etedi. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında frazeologizmlerdiń ónimli qollanıwı belgili bir jazıwshı yamasa shayırdıń sózlik qorınıń bay ekenliginen emes, pútkil qaraqalpaq xalqınıń sózge sheber ekenliginen hám tiliniń bay ekenliginen derek beredi.

Ádebiyatlar

1. Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
2. Raxmatullaev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent: «Fan», 1966.
3. Kenesbaeva S. Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi. – Almatı: «Ǵılım», 2007.
4. Қалиев F., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006.
5. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
6. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: 2005.
7. Pirniyazova A.Q. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2020, 176-b.
8. Yusupova B.T. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: «Tafakkur bostanı», 2020. 268- b.
9. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: 1999.
10. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и лексикография – Москва: 1997.
11. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным», 2010.
12. Qaraqalpaq folklorı (kóp tomlyq). 1-8 tomlar. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2007.
13. Edige Qaraqalpaq xalıq dastanı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.

REZYUME. Ilmiy maqolada sinonimlar nafaqat soʻzbilarmonlikning katta bir sohasi boʻlgan leksikologiya bilan bogʻliq, balki soʻzlarning maʼno jihatidan shakllanishi va oʻzgarishi bilan ham bogʻliq. Bunday sinonim soʻzlarning maʼnaviy jihatdan rivojlanishi natijasida yangi sinonim qatorlari paydo boʻlishi haqida gap boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье синонимы относятся не только к лексикологии, которая является большой отраслью лексикографии, но и связанная с образованием и изменением слов по смыслу. Говорят, что в результате духовного развития таких синонимов появятся новые множества синонимов.

SUMMARY. In a scientific article, synonyms relate not only to lexicology, which is a large branch of lexicography, but are also associated with the formation and change of words in meaning. They say that as a result of the spiritual development of such synonyms, new sets of synonyms will appear.

Sh.SEYITOVTIŇ «XALQABAD» ROMANIDA GIDRONIMLERDIŇ QOLLANILIWÍ

G.J.Mámбетова – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: onomastika, toponimika, gidronim, badiiy asar tili.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, гидроним, язык художественного произведения.

Key words: onomastics, toponymy, hydronym, language of a work of art.

Insaniyattıń pútkil tirishiligi, kún-kórisi suw menen baylanıslı. Turmıs keshiriwinde, kúndelikli zárúrlıklarde suw adam janı, ruwhı menen aralasıp, qarısıp ketken. Sonlıqtan da, suw menen baylanıslı bolǵan kásip atamaları, suw obyektiniń basqa da átirapındaǵı predmetlerge uqsaslıǵı, parıqlanıwshı belgileri, motivleri menen oǵan hár túrli atamalar qoyadı.

Suw obyektleri atamaları eń dáslep xalıqlıq atama qoyıw dástúri menen parıqlanadı. Sonday-aq, olar xalıq tilinde qollanılwı menen ayırımlarınıń ertede atalǵan atamaları waqıttıń ótiwi menen ideografiyalıq gidronimler sıpatında ózgerse de, kórkem shıǵarmalarda sol dáslepki qoyılǵan atamaları menen saqlanıp qaladı. Bir qatar sóz sheberleriniń shıǵarmaları quramında gidronimler waqıyanıń qaysı aymaqta, qanday tábiyat ortalıǵında júz berip atırǵanlıǵın anıq waqıt, keńislik, zaman faktorları menen bayanlawda bir qatar gidronimler túrli stillik maqsetlerde paydalanıladı. Bunday gidronimler Sh.Seyitovtıń shıǵarmalarında da ushırasadı. Olardan «Xalqabad» romanında qollanılgan gidronimlerdi lingvistikalıq jaqtan tallaǵanıımızda, shıǵarmada menshikli atamalardan gidronimler ónimli ushırasadı. Xalqabad – Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonlarınıń quramına kiretuǵın eski elat, xalıq erte waqıtlardan kún keshirip kiyatırǵan aymaq. Sonlıqtan da, usı atama menen atalǵan romanda da gidronimler arqa rayonlarǵa tán, sol aymaqta jaylasqan suw obyektleriniń atı tómendegi misallarda ushırasadı.

Kól appeliyativli gidronimler:

Dawıtkól, Jarıqkól, Kóshkinbaykól, Qotankól, Qamıskól, Qoltıqkól t.b. Olardan Dawıtkól, Kóshkinbaykól gidronimleri adam atlarına qoyılǵan. Kól túsinigi xalıq sanasında, kóbinese, tábiyiy túrde payda bolǵan, yamasa aqpaytuǵın, basqa jaqqa suwı aǵıp ketpeytuǵın, jasalma jol menen payda bolǵan, ya burınnan sol aymaqta tábiyiy túrde bar bolǵan gidronimler bolıp sanaladı. Kól ataması haqqında N.A.Baskakov: «bul atama tek túrkiy tillerde emes, al mońǵol tilleri ushın da ortaǵ uǵımǵa iye hám usı tildegi «gól» variantı dárya, bulaq, batpaqlıqqa, balshıqqa aylanǵan kól» degen mánilerde de qollanılatuǵınlıǵın atap kórsetedi [1:65-69].

Mısalı, shıǵarma tilinde kól appeliyativli tómendegi gidronimlerdi ushıratamız:

Dawıtkól: Mına jaqta *Dawıtkól* degen bar dep esitemen (II, 29).

Jarıqkól: «*Jarıqkól*»diń ultanı burın kól bolǵanı menen sońǵı waqıtta toǵaylıqqa aylanıp ketken (II, 203).

Mısalda, *Dawıtkól* gidronimi quramındaǵı Dawıt – usı aymaqta jasap ótken belgili adamnıń ismi menen baylanıslı bolsa, *Jarıqkól* – kól suwınıń jaqtı bolıp jarqırıp turıwına qatnaslı, ekinshi pikir informatorlarǵa tiyisli bolıp, kóldiń túbi joq, túbinde jarılǵan jarıq jeri bar degen xalıqlıq etimologiyalıq maǵlıwmatlardı da ushıratamız.

Kóshkinbaykól: Kúndi «*Kóshkinbaykól*» de shıǵardı (II, 301).

Qotankól: Shaǵal jaǵısında kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttıaw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı *Qotankól*, Sarı atawlardıń, Qallıjaǵıs penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıtta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Qamıskól: Azan menen bul kúnleri *Qamıskólge* barsañ, mıń san eki sazan kóldi sambırlatıp, qazanday qaynatıp atırǵanday tuyıladı (II, 31).

Mısallardaǵı Kóshkinbaykól – adam atına arnap qoyılса, al Qamıskól – kólde qamıs ósimliginiń mol ekenligi menen qatnaslı, Qotankól bolsa kóldiń qasında adamlardıń mal jaylawı bolǵanlıǵı, qotan qoralarınıń bar ekenligi menen baylanıslı bolıp tabıladı. Bul haqqında «Ózbek tiliniń dialektologiyalıq sózligi»nde Qıpshaq sóylesiminde: «qotan – qora, qoylardıń qorası» [2:164] dep túsindirme berilgen.

Qoltıqkól: – *Qoltıqkóldiń* qoltuǵına qısılıp, úsh úyli ajım otrǵan eken, men solar menen kelisip keldim (II, 31).

Mısaldaǵı Qoltıqkól ataması bolsa, kóldiń kórinisi, jaylasıwı adamnıń qoltıq dene múshesine sırtqı formasınıń uqsaslıǵı sebepli, usı atama menen atalǵanlıǵın koremiz.

Shıǵarma tilinde jaǵıs, jarǵan, jarmısh appeliyativli gidronimler de ushırasadı.

Jaǵıs, jarma, jarǵan appeliyativli gidronimler: Qállıjaǵıs, Quwanıshjarma, Shaǵaljaǵıs t.b.

Shaǵal jaǵıs: *Shaǵal jaǵısınd -a* kemededen túsiwden jigirma traktor qatara dizilip bir sap tarttı-aw, onıń aldında anaw jaǵı Shanıshpay kópir, mınaw jaǵı Qotankól, Sarı atawlardıń, *Qallıjaǵıs* penen Xalqabadtıń tolı jurtınıń bas kótergen shabandozları Shaǵaldan Xalqabadqa shekem ǵıyıtta bastı salıp, ılaq oynap, shańǵıtına izindegi traktorlardı kómse, traktorlar óziniń izine ergen sansız alamandı kómdi-aw! (II, 32).

Qallıjaǵıs: Oyları serpilip, uyqıdan sergigendey bir qarasa «*Qállı jaǵısqa*» kirip baratır eken. (III, 15). Shaǵal